

Лілія Єр'оміна

ФОРМУВАННЯ БАЗОВИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ІНТЕРНАТНОГО ЗАКЛАДУ

У статті розглядаються соціально-педагогічні аспекти формування базових моральних цінностей у вихованців інтернатного закладу. Подано стислу характеристику базових цінностей особистості та основні соціально-педагогічні умови для їх формування в інтернатному закладі.

Ключові слова: моральні цінності, старші підлітки, інтернатний заклад.

Liliia Yeromina

FORMATION OF BASIC MORAL VALUES OF SENIOR TEENAGERS UNDER BOARDING SCHOOLS' CONDITIONS

The article considers socio-pedagogical aspects of pupils' basic moral values formation in boarding schools. The author defines briefly basic values of an individual and reveals the main socio-pedagogical conditions for their formation in boarding schools.

Keywords: moral values, senior teenagers, boarding school.

Збагачення і вдосконалення людських цінностей, рис характеру, поведінки та діяльності людини є запорукою гармонійного розвитку особистості. Зміст того, що гармонізується під час такого розвитку кожної людини, залежить від історичного часу, в якому живе особа, ціннісних орієнтацій певного соціуму та його ставлення до людини. Важливість формування моральних цінностей та гармонійного розвитку особистості усвідомлювали ще за античних часів. Вже тоді створювалися умови для гармонізації індивідуального і соціального (єдність розвитку розуму, почуттів, тіла

й духу)¹. Таким чином, потреба в розвитку гармонійної особистості зумовлена соціумом і забезпечується ним. Сьогодні, коли наша держава переживає соціально-економічну кризу, суспільство, як ніколи, потребує вдосконалення системи формування базових моральних цінностей.

Різнопланові педагогічні дослідження щодо морального виховання школярів висвітлено в працях Ш. Амонашвілі, В. Бабич, В. Білоусової, О. Богданової, О. Бондаревської, І. Зверевої, В. Киричок, Л. Коваль, В. Петрової, П. Пушкарьової та ін. Проблеми виховання дітей у закладах інтернатного типу присвячено дослідження про вдосконалення навчально-виховного процесу, які проводили А. Балуба, В. Галузінський, Б. Кобзар, Л. Кузьменко, Р. Науменко, Г. Нестеренко, М. Плоткін, Є. Постовойтов, В. Слюсаренко та ін.; ідеї щодо поліпшення відносин між вихованцями інтернатних закладів розкривали А. Кунц, Л. Канішевська.

У цій статті ставимо за мету окреслити соціально-педагогічні умови формування базових моральних цінностей у старших підлітків у середовищі інтернатного закладу, для чого необхідно насамперед уточнити поняття «моральні цінності». У процесі написання статті використано теоретичні методи (аналіз і синтез наукової літератури, індукція і дедукція).

Українська освітньо-виховна система перебуває тепер на шляху відновлення загальнокультурних і національних цінностей особистості. У контексті цього питання науковці розглядають ставлення людини до суспільства і держави, до інших людей, до природи і мистецтва, а також до самої себе.

Ціннісне ставлення до держави і суспільства виявляється в розвитку патріотизму та правосвідомості. Ціннісне ставлення до суспільства і до кожної людини виявляється у співчутті й чуйності, справедливості й милосерді, ввічливості й делікатності. Прагнення людини до гармонійного існування в єдності з природою також є частиною ціннісного виховання. У процесі естетичного виховання відбувається формування ціннісного ставлення людини до мистецтва. Ціннісне ставлення до праці є невід'ємною складовою змісту виховання особистості в умовах закладу будь-якого типу. Соціальна значущість праці, а також потреба в трудовій активності, ініціативність, схильність до підприємництва, розуміння економічних законів і проблем суспільства та засобів їх розв'язання сприятимуть повноцінному становленню особистості.

Ціннісне ставлення до себе, до свого фізичного і психічного «Я» передбачає сформованість у людини вміння цінувати себе як носія фізичних і моральних сил, що є важливим у виробленні активної життєвої позиції особистості.

¹ *Енциклопедія для фахівців соціальної сфери* / за заг. ред. проф. І. Д. Зверевої, 2-ге вид. Київ – Сімферополь 2013, с. 133.

Мораль – це система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, що регулюють гуманні стосунки між людьми, виконуючи пізнавальну, оціночну, виховну функції. До складових моралі належать моральна свідомість, моральна діяльність, моральні відносини. Норми і принципи моралі, моральні ідеали й почуття становлять систему моралі, що визначає життєву позицію особистості. Сукупність моральних норм утворює моральний кодекс.

Для контексту нашого дослідження є актуальним зміст Кодексу українця², де поняття базових цінностей розуміється як сукупність тих якостей, навколо котрих будується життя людини, чим визначається існування людини в соціумі. Саме завдяки базовим цінностям людина підсвідомо і свідомо керує своїм життям.

Трьома ґрунтовними основами у формуванні базових цінностей є: багатовікові традиції українського народу (приказки, легенди, казки тощо, адже саме на селі та хуторах відбувалося формування української моралі), давні філософські традиції (філософи різних епох шукали відповіді на три головні питання: що таке моральність і цінності, що саме робить людину моральною та як виховати в людині моральність), а також людський досвід, завдяки якому кожна людина сприятиме формуванню власного та суспільного майбутнього³. Кодекс акцентує увагу на таких базових цінностях, як родина (базова суспільна територія, де виховуються значущі якості людини), майно людини як предмет гордості та розвитку, праця як можливість самореалізації кожної особистості, самоповага, оселя, громада, природа, культура, освіченість, творчість, мова і слово, щирість, співчуття, мрійництво.

Виховання на основі цінностей, за І. Бехом, – це провідний шлях формування особистості підлітка, його духовного світу. Цінності стають виховним фактором завдяки тому, що перетворюються у внутрішні спонуки (мотиви) поведінки особистості⁴.

У процесі дослідження нашу увагу привернули роботи, присвячені формуванню сімейних цінностей у вихованців інтернатних закладів

² Б. М. Рожатовський. Кодекс українця // *Просвіта* [Електронний ресурс; режим доступу: prosvitainin.org.ua], 26.02.2009. Текст розглянуто й схвалено 19 лютого 2009 року науковою секцією Міжнародної громадської організації «Земляцтво житомир'ян» у присутності президента земляцтва депутата Верховної Ради України П. І. Жебрівського, віце-президента земляцтва А. М. Бачинського, координатора Ради патріотичних організацій В. Л. Пилипчика та інших членів земляцтва.

³ Там само.

⁴ І. Д. Бех. *Особистісно зорієнтоване виховання: науково-метод. посібник* / Ін-т змісту і методів навчання. Київ 1998, с. 6.

(Л. Канішевська), позитивного ставлення до здорового способу життя як сімейної цінності (С. Свириденко), почуття взаємодопомоги (Л. Кузьменко), вихованню взаємоповаги як сімейної цінності (О. Бернацька), формуванню злагоди як сімейної цінності у вихованців інтернатів (О. Лящук), відповідальності у молодших підлітків шкіл-інтернатів (А. Яцеленко).

Вивчаючи специфіку формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів, Л. Канішевська віднесла до особливостей юнацького віку такі ознаки: почуття дорослості, спрямованість у майбутнє, підвищена вимогливість до людей, потреба в самовизначенні, прагнення розібратись у собі та навколишньому світі. У цей період, як зазначає вчена, відбувається активне формування моральних ідеалів, підвищується інтерес до моральних проблем, взаємовідносин із представниками протилежної статі. Серед мотивів діяльності головними є почуття обов'язку та гідності, а також нестриманість у виявленні дружби і любові⁵.

Основною тенденцією підліткового та раннього юнацького віку є переорієнтація спілкування на однолітків, адже спілкування з однолітками набуває значення важливого специфічного каналу інформації, де можна пізнати багато речей. Саме в такому форматі підлітки та юнаки формують необхідні навички соціальної взаємодії, вміння підкорятися колективу та, водночас, відстоювати власні права, співвідносять власні інтереси із суспільними.

Визначаючи сутність педагогічних умов, які здатні забезпечити сформованість цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів, Л. Канішевська наголошує, що для досягнення передбачуваного результату необхідним є дотримання умов, котрі складають певний комплекс (сукупність явищ, дій, заходів). У процесі дослідження вона виокремлює такі педагогічні умови формування сімейних цінностей у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів: підготовка педагогів до формування у старшокласників цінностей сімейного життя; змістове і методичне забезпечення процесу; взаємодія педагогів і старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів на основі педагогічної підтримки⁶.

⁵ Л. В. Канішевська. Специфіка формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів // *Формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу*: монографія / Л. В. Канішевська, С. О. Свириденко, Л. В. Кузьменко, О. Б. Бернацька, Л. Р. Карпушевська; ред. Л. В. Канішевська; НАПН України, Ін-т проблем виховання. Харків 2015, с. 13-23, тут с. 14.

⁶ Л. В. Канішевська. Характеристика педагогічних умов формування цінностей сімейного життя у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів // *Формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу*, с. 23-32, тут с. 24.

За результатами дослідження С. Свириденко⁷ щодо стану сформованості здорового способу життя як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів, вихованці недостатньо поінформовані про способи запобігання вжитку наркотичних речовин, про хвороби, що передаються статевим шляхом, про СНІД-інфекції. Відсутні також знання про шляхи подолання хвороб, про здорове харчування та про способи загартовування. Визначаючи специфіку формування здорового способу життя як сімейної цінності, С. Свириденко підкреслює вплив на неї особливостей кожного конкретного навчально-виховного закладу: умов, традицій, якісного складу педагогічного колективу, матеріальної бази тощо. Таким чином, відповідно до процесу формування здорового способу життя у вихованців інтернатів, було встановлено, що вагомими є такі педагогічні умови: посилення соціальної спрямованості процесу формування здорового способу життя; формування вмінь, котрі мають стати засобами досягнення морального, психологічного та матеріального благополуччя сімейного життя; створення умов для практичної реалізації здобутих знань і вмінь щодо здорового способу життя як сімейної цінності у повсякденній життєдіяльності старшокласників; організація ефективної взаємодії всіх ланок, покликаних здійснювати цю роботу. Особливо важливою в дотриманні перелічених умов є співпраця з фахівцями медичних установ для з'ясування стану фізичного здоров'я вихованців інтернатів; за можливості – з їхніми батьками, а також із психологічною службою для організації і проведення заходів, що формують позитивне ставлення до занять фізкультурою і спортом, до збереження та зміцнення власного здоров'я⁸.

Взаємодопомога в сім'ї як важлива цінність перебуває в центрі дослідження Л. Кузьменко, яка зазначає, що показниками сформованості почуття взаємодопомоги як сімейної цінності є вміння виявляти турботу про інших; активність індивіда щодо взаємодопомоги у стосунках із ровесниками, молодшими, педагогами, батьками, а також уміння приймати допомогу як необхідний складник установа гармонійних стосунків у майбутній сім'ї⁹.

Серед соціально-педагогічних умов Л. Кузьменко вказує такі: удосконалення науково-методичної підготовки вихователів інтернатних закладів до формування у старшокласників почуття взаємодопомоги як сімейної

⁷ С. Свириденко. Стан сформованості здорового способу життя як сімейної цінності у старшокласників інтернатних закладів // *Формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу*, с. 64-66.

⁸ Там само.

⁹ Л. Кузьменко. Формування у старшокласників інтернатних закладів почуття взаємодопомоги як сімейної цінності // *Формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу*, с. 85-109.

цінності; гуманізація виховного простору як чинника розвитку майбутнього сім'янина; реалізація особистісно-орієнтованої парадигми, урахування вікової та особистісної специфіки старшокласників у процесі формування в них почуття взаємодопомоги як сімейної цінності; впровадження в позаурочній виховній діяльності інтерактивних форм, методів, засобів формування у старшокласників почуття взаємодопомоги як сімейної цінності¹⁰.

Виховання взаємоповаги у старшокласників інтернатних закладів, як зазначає О. Бернацька¹¹, засноване на емпатії – емоційній формі розуміння, відчуття іншої людини, здатності до співпереживання. Найактуальнішим є розвиток емпатії у старшокласників, тому що саме в цьому віці індивід стає здатним до стійкої, побудованої на потребі в благополуччі іншого емпатійної дії. Досягнутий рівень розвитку емпатії далі переноситься в доросле життя. Конструктивні зміни щодо процесу формування взаємоповаги у вихованців шкіл-інтернатів, на думку вченої, можливі з урахування таких умов: забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії старшокласників один з одним; забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії педагогів із старшокласниками; підвищення рівня методичної підготовленості педагогів інтернатних закладів щодо формування взаємоповаги як сімейної цінності. Ефективними засобами формування взаємоповаги як сімейної цінності вчена вважає тематичні фокус-групи, тренінгові заняття, зустрічі «Аналітичного шкільного кіноклубу», поведінковий тренінг, аналіз проблемних ситуацій, рефлексію почуттів та комунікативну взаємодію, а також моделювання поведінки¹².

На думку О. Лящук, формування злагоди як сімейної цінності – це спрямований на свідомість, почуття та волю підлітка процес, що дає змогу усвідомлювати сенс створення сім'ї, підвищувати культуру взаємостосунків, творити емпатійний комплекс якостей, емоційний світ тощо. Через негативний досвід перебування в сім'ї вихованці інтернатного закладу не засвоюють навичок продуктивного спілкування, мають поверхові контакти. З огляду на це школи-інтернати не лише виконують освітньо-виховні функції, а й вирішують проблему соціалізації вихованця, компенсуючи та корегуючи недоліки розвитку й поведінки підлітка, забезпечуючи йому правову та психологічну захищеність. Вдале поєднання цих процесів сприятиме успіхам у подальшому житті вихованців.

Серед педагогічних умов, що мають сприяти ефективності процесу формування злагоди у вихованців інтернатних закладів, О. Лящук виокрем-

¹⁰ Л. Кузьменко. Формування у старшокласників..., с. 96, 108.

¹¹ О. Бернацька. Формування у старшокласників інтернатних закладів взаємоповаги як сімейної цінності // *Формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу*, с. 123.

¹² Там само, с. 141.

лює: організаційно-методичну підготовку педагогів з відповідних питань; змістове й методичне забезпечення формування у старшокласників злагоди в позаурочній діяльності шкіл-інтернатів; залучення старшокласників до різних видів позаурочної діяльності, що спрямована на формування злагоди як сімейної цінності¹³.

У дослідженні про моральні цінності як основу взаємодії суспільства з природою О. Висоцька¹⁴ доходить висновку, що базовими соціокультурними основами формування морально-ціннісного ставлення до природи є орієнтації на гармонію або єдність зі світом. На думку вченої, така конкретизація в сучасному суспільстві відбувається під впливом змін соціально-історичної ситуації, зумовлених загальною кризою цінностей культури індустріального типу, а також актуалізацією екологічної проблематики. Головними засобами визнання моральних цінностей як основи взаємодії суспільства з природою є етика відповідальності, а також екологічна етика, що формує стійкі стереотипи ціннісного ставлення до природної дійсності¹⁵.

Ми поділяємо думку науковців щодо важливості гармонійного співіснування людини з природою, необхідності формування відповідального ставлення до навколишнього середовища.

У дослідженні про виховання відповідальності в молодших підлітків у позаурочній діяльності загальноосвітніх шкіл-інтернатів А. Яцеленко¹⁶ визначає як необхідні такі педагогічні умови: підвищення рівнів готовності вихователів шкіл-інтернатів до виховання відповідальності, змістове і методичне забезпечення цього процесу, залучення вихованців до різних видів суспільно значущого виду діяльності. Серед особливостей виховання відповідальності в умовах загальноосвітніх шкіл-інтернатів учений зазначив специфіку контингенту (депривація, вікова криза, проблеми у сфері спілкування тощо) та особливості організаційно-педагогічного функціонування шкіл-інтернатів (вимушена адаптація до великої кількості однолітків, зміна вихователів та персоналу закладу, спрямованість на групові виховні форми впливу, гіперопіка, авторитарна педагогіка)¹⁷.

¹³ О. Лящук. Стан сформованості у старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів злагоди як сімейної цінності // *Формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу*, с. 213-215.

¹⁴ О. Є. Висоцька. *Моральні цінності як основи взаємодії суспільства з природою*: Автореф. дис. ... канд. філ. наук: 09.00.03 / Харк. військ. ун-т. Харків 2003. – 18 с.

¹⁵ Там само, с. 10.

¹⁶ А. А. Яцеленко. *Виховання відповідальності молодших підлітків у позаурочній діяльності загальноосвітніх шкіл-інтернатів*: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань 2016. – 20 с.

¹⁷ Там само, с. 14-15.

Актуальним для нас є також дослідження Л. Степаненко¹⁸, яка вивчала специфіку морального виховання в умовах інтернатного закладу на основі народної педагогіки. Виховання молодших школярів засобами народної педагогіки, за визначенням ученої, не виключає, а навпаки, передбачає їхнє шанобливе ставлення до моральних принципів, традицій, звичаїв інших народів, зокрема тих, які живуть в Україні. Це один із важливих чинників виховання моральної особистості, залучення її до загальнолюдських цінностей. Дослідниця наголошує на важливості таких якостей, як любов до Батьківщини, шанобливе ставлення до природи, збереження й використання всього духовно-морального потенціалу традицій і звичаїв¹⁹.

Вивчення теоретико-практичного досвіду формування базових моральних цінностей у вихованців інтернатних закладів показує, що на практиці неможливо заздалегідь змодельувати виховні ситуації на всі випадки життя. Моральні вчинки, моральні цінності кожної особистості перебувають у постійному розвитку. В умовах інтернатного закладу, як свідчать результати наукових досліджень, величезний потенціал має позанавчальна виховна робота. Для ефективності її організації необхідно подбати про достатню кількість доступних вправ для формування потрібних навичок і вмій. До переліку соціально-педагогічних умов для формування базових моральних цінностей у старших підлітків в умовах інтернатного закладу ми включаємо такі: створення корекційно-виховного середовища для формування моральних цінностей у вихованців інтернатних закладів, формування культури моральної поведінки на основі використання родинноцентричного підходу, формування моральних цінностей шляхом залучення вихованців до позанавчальної діяльності, взаємодії з педагогічним колективом та вихованцями молодшого віку.

У контексті цього дослідження було уточнено зміст поняття «моральні цінності» вихованців інтернатних закладів старшого підліткового віку. Їх визначено як основні якості особистості, що частково сформовані та перебувають під впливом соціальних змін упродовж життєдіяльності вихованців. Утім, представлене тут дослідження теми не є вичерпним, подальша робота має бути спрямована на розробку та впровадження тренінгових програм для формування базових моральних цінностей у вихованців інтернатних закладів старшого підліткового віку.

¹⁸ Л. М. Степаненко. *Моральне виховання учнів початкових класів шкіл-інтернатів засобами народної педагогіки*: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ін-т пробл. виховання АПН України. Київ 1999. – 19 с.

¹⁹ Там само, с. 19.